

UDK 340.5**HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİNİN NEQATİV TƏZAHÜRLƏRİNİN
ARADAN QALDIRILMASI****İ.H.CƏFƏROV***Bakı Dövlət Universiteti**cafarov_ilyas@mail.ru*

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, yetkin hüquq düşüncəsi ictimai münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərir – hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Məqalədə bildirilir ki, cəmiyyətdə ikili dəyərlər mövcud olduqda hüquq öz həqiqi dəyərini itirir və onun vasitəsilə bütün şəxslərin tələbatlarını ödəmək mümkün olmur. Qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsinin inkişafında maneə olan əsas meyl bəzi insanların davranışında zamanın və cəmiyyətin tərəqqisinə cavab verməyən neqativ xarakterli “sosial təcürübə”nin yer tutmasıdır. Bu “təcürübə”yə müvafiq olaraq, üstünlük birbaşa hüquqa deyil, məhdud sosial qrup dairəsində yayılmış davranış nümunələrinə verilir.

Müəllif xüsusi qeyd edir ki, ölkədə aparılan hüquqi islahatlar dərinləşdikcə hüquqa neqativ münasibət bəsləyən şəxslərin dairəsi də daralır.

Açar sözlər: hüquq, şüur, davranış, tənzimləmə, sistem, mentalitet, cəmiyyət.

Müasir dövrdə təkmil hüquq düşüncəsi əhəmiyyətli ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə böyük təsir göstərir, cəmiyyətin vəhdətinin təmin olunmasına, hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə yardım edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğu uğurla həyata keçirilir. Bu hal qəbul olunan çoxsaylı normativ hüquqi aktların səmərəli icrası üçün habelə sınavlı vətəndaşların hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini ehtiva edir. Vətəndaşların Konstitusiyaya və qanunlara hörmət ruhunda tərbiyə edilməsini, hər bir kəs tərəfindən hüquq normalarına şüurlu surətdə əməl edilməsini Azərbaycan dövlətinin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsinin mühüm şərti kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Şübhəsiz, yüksək hüquq düşüncəsi hüququayyğun davranışı şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Mənəvi düşüncə şəxsin davranışının motivasiyasına mühüm təsir göstərdiyi halda, hüquq düşüncəsi bu təsiri daha da gücləndirir. Bu zaman hər bir kəs seçilən davranış qaydasını yalnız əxlaq nor-

malarına zidd olub-olmaması baxımından deyil, həm də hüquq normalarına uyğun olub-olmaması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirir. Başqa sözlə, pozitiv hüquq düşüncəsinin mövcudluğu hüquq subyektini hüquq pozuntusundan çəkindirir, onun hüquqa uyğun davranışını şərtləndirir.

Cəmiyyətdə sağlam hüquq düşüncəsinin mövcudluğu habelə dövlət hakimiyyətinin möhkəmliliyinin, siyasi və hüquqi sistemlərin effektiv fəaliyyətinin əsasıdır. Hüquq düşüncəsi öz inkişafında əvvəlki dövrün nailiyyətlərini tamamlayır və nisbi müstəqilliyi ilə səciyyələnir. Bununla yanaşı, hüquq düşüncəsi özündə aşağıdakı əlamətləri təcəssüm edir:

- obyektiv şəraiti adekvat deyil, yalnız təqribən düzgün əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir;

- öz inkişafında yalnız maddi əsasların deyil, həm də tarixin olduqca mürəkkəb və son dərəcə müxtəlif sosial hadisələrin (siyasətin, əxlaqın, elmin, mədəniyyətin və s.) təsirinə məruz qalır;

- hüquq düşüncəsi köhnə hüquq düşüncəsinin üzərində yaranır, onları daim yeniləmək yolu ilə dəyişir, inkişaf edir;

- şüurun istənilən forması ya irəliyə baxaraq, ya da gərəklilikdən geri qalaraq ondan aralana bilir;

- hüquq düşüncəsinin özü həyatın maddi formalarının inkişafının gedişinə əks təsir göstərə bilər.

Kütlələrin mənəvi təcrübəsi olaraq hüquq düşüncəsi hüquqi baxışlarda, etiqadlarda, hərəkət motivlərində, qiymət, vərdiş, emosiya, norma və münasibətlərdə ifadə olunur, mənəvi əlaqə və münasibətlərin məzmununu təşkil edir. Əksətdirmə prosesi müəyyən dərəcədə sərbəst düşünən ayrı-ayrı şəxslərin şüurunda baş verir. Bununla yanaşı, cəmiyyətdə insanların və onların mənəvi yaradıcılıq məhsullarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ictimai ideyalar, nəzəriyyələr, təlimlər, dəyərli ümumiləşdirmələr, göstərişlər yaranır ki, bunlar da fərdin şüuruna münasibətdə obyektiv amil kimi çıxış edir.

“Həm subyektiv, həm də obyektiv mənada hüquq düşüncəsi həmişə neqativ hallarda, yəni hüquqi normaların pozulma təhlükəsi yarandıqda aktuallaşır” (1, 47). Hər bir fərdin hüquq düşüncəsi sosial amillərin, ictimai münasibətlər sisteminin, onun daxil olduğu normativ dəyərin, ictimai praktikanın təsiri altında formalaşır. Bunlar onun hüquq düşüncəsinin ictimai xarakterini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, fərdin hüquq düşüncəsi birbaşa onun həyat şəraitinin təsir obyektidir, məhz həmin şəxsin strukturunun tamlığını əks etdirir, onun özünəməxsusluğu və təkrarolunmazlığını ifadə edir.

Hüquq düşüncəsi çoxsaylı zahiri amillərə münasibətdə nisbi müstəqildir, uzun zaman kəsiyində dəyişilməz qalan bir təzahürdür. Konseptual baxımdan belə bir məqama diqqəti yönəltmək lazımdır ki, hüquq düşüncəsi hüquq sisteminin mənəvi əsasıdır və hətta köklü hüquqi islahatlar zamanı hüquq sisteminin sabitliyini təmin edir. Hüquq düşüncəsinə hər hansı for-

mada sabitlik xasdır və bu sabitlik siyasətin və iqtisadiyyatın bütün dəyişiklikləri zamanı hüququn milli ənənələrinin əsası qismində çıxış edən hüquqi təfəkkür tipini canlandırır. İctimai hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti hüquqi ənənələrin qırılmaz inkişafını təmin edir, hüquqi varisliyin təminatına çevrilir.

Hüquq düşüncəsində ən mürəkkəb ziddiyyətlərdən biri müasir hüquq düşüncəsi ilə cəmiyyətin köhnə inkişaf mərhələlərindən qalmış hüquq düşüncəsi arasındakı ziddiyyətdir. Bu özünü ən bariz şəkildə ictimai və fərdi nailiyyətlərin, maddi sərvətlərin əldə olunmasına dair bəzi şəxslərdə formalaşmış qeyri-sağlam həyat tərzində göstərir. Belə ki, Rusiyada aparılmış sorğu zamanı 88% insanlar karyera yüksəlişinə və müvəffəqiyyətə aparan ən yaxşı yolu kimi şəxsi əlaqələri qeyd etdiyi halda, respondentlərin yalnız 39%-i nailiyyətin təməlində gərgin əməyin durduğunu qeyd etmişdirlər (2, 41). Göründüyü kimi cəmiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələri tərəfindən müasir hüquq mədəniyyətinin bir sıra mühüm nailiyyətlərinin dərk edilməməsi kütləvi hüquq düşüncəsində arzuolunmaz yayınmalara gətirib çıxarır.

Hüquq düşüncəsində qüsurlu hüquqi görüşləri və təsəvvürləri aradan qaldırmaq məsələsi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, qüsurlu hüquq düşüncəsini həm mühafizəkar hüquqi ideya və görüşləri dəf etməklə, həm də psixoloji formaların yenidən qurulması ilə aradan qaldırmaq olar.

Müasir cəmiyyətin mənəvi, siyasi və hüquqi həyatı arasındakı ziddiyyətlər onun müxtəlif tərəfləri arasındakı ziddiyyətlərdir. Belə ziddiyyətlərin obyektiv xarakter daşmasının inkar edilməsi ictimai həyatın inkişafının qanunauyğunluqlarının inkarı deməkdir. Nə qədər ki hüquq və siyasət mövcuddur, onlar arasında ziddiyyətlər də mövcud olacaq. Başqa cür ola da bilməz, çünki siyasət və əxlaq, bir qayda olaraq, hüquqdan irəlidə gedir. Buna görə də bunların arasındakı ziddiyyətlərin təsadüfi, cəmiyyətimizə yad bir şey olduğunu söyləmək obyektiv qanunauyğunluqları inkar etmək deməkdir.

Şübhəsiz, cəmiyyətin əsas məqsədi meydana gələn ziddiyyətləri vaxtında üzə çıxarmaq və həll etmək, onların obyektiv mənbələrini tapmaqdan ibarətdir. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövləti geniş xalq kütlələrini, mü-təxəssis-alimləri, praktiki işçiləri hüquq yaradıcılığına cəlb edir. Ancaq bu və ya digər hüquq ideyaları yalnız dövlət onları normativ hüquqi aktlarda təsbit etdikdən sonra hüquq normalarına çevirir. Deməli, müasir şəraitdə mənəvi-hüquqi və siyasi şüura, cəmiyyətin bütün mənəvi-siyasi həyatına münasibətdə bütün normativ hüquqi aktların nisbi müstəqilliyini aradan qaldırmır. Bu da məntiqli olaraq mənəvi sahənin müxtəlif elementlərinin uyğunsuzluğuna səbəb olur, onlar arasında ziddiyyətlər yaradır.

Hər bir şəxsin həyat şəraiti fərdi və təkrarolunmaz olduğuna görə onun hüquq düşüncəsi ictimai münasibətlərin tipik cəhətlərini əks etdirməklə

yanaşı, spesifik xüsusiyyətlərə də malikdir. Buna görə də “fərdi hüquq düşüncəsi” ifadəsinin işlədilməsi heç də şəxsin hüquq düşüncəsinin ictimai xarakterini inkar etmir, ayrılıqda götürülmüş bir insanın hüquq düşüncəsində mövcud təkrarolunmaz fərdi xüsusiyyətləri vurğulamaq məqsədinə xidmət edir.

İnsanların mənəvi dünyası zəngin və rəngarəngdir, onların həyat şəraitləri fərqlidir. Fərdlərin hüquq düşüncəsindəki fərqlər də bununla bağlıdır. Obyektiv qanunauyğunluqları nəzərə alan, elmi əsaslara söykənən fərdi hüquq düşüncəsi, hətta ictimai hüquq düşüncəsinin inkişafını qabaqlaya bilər. Burada söhbət cəmiyyətin önündə duran, onun inkişafına istiqamət verən ideoloqların, nəzəriyyəçilərin fərdi hüquq düşüncəsindən gedir. Eyni zamanda cəmiyyətdə bəzi fərdlərin hüquq düşüncəsi cılızlaşmış ola bilər, onların dünya görüşündə və düşüncəsində mənfi təyinatlar mövcud ola bilər və bu səbəbdən hüquqi hallara səhv qiymət verilə bilər.

Fərdi hüquq düşüncəsi bir çox obyektiv və subyektiv faktorların təsiri altında inkişaf edir. Onun inkişafının qeyri-bərabər və ziddiyyətli xarakteri də bununla izah edilir. Fərdi hüquq düşüncəsində hüquq dəyərlərinin əksəriyyətinin qəbulu və müəyyən hüquqi halların qiymətləndirilməsində natamamlığı müşahidə etmək olar.

Müasir cəmiyyətdə hüquqi tərbiyənin düzgün qurulması, vətəndaşların hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılması, hüquq düşüncəsində onun inkişaf meyillərini müəyyənləşdirən xüsusiyyətləri və tərbiyəvi işlə, praktik hüquq fəaliyyəti vasitəsilə aradan qaldırılmalı olan qüsurlu cəhətləri göstərmək üçün fərdlərin hüquq düşüncəsində hüquqi halların dərinliyində fərqlərin aşkar edilməsi onların qiymətləndirilməsi zamanı çox vacibdir.

Hüquq subyektinin tərəfindən hüquqi göstərişlərin qiymətləndirilməsi və qəbul edilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. “Bioloji amillərinin üstünlüyü ilə xarakterizə edilən şəxslər cəza qorxusu qarşısında qanuna əməl etməyə meyillidirlər. Qorxu davranışının səbəbi kimi, insan fəaliyyətinin bir çox sahələri üçün xarakterikdir, ancaq hüquq düşüncəsi nəzəriyyəsində tədqiqatçılar hüquq düşüncəsini təşkil edən bu mühüm fenomenə diqqət yetirirlər.

İctimai mənafeləri üstün tutan şəxslər qanun çərçivəsində davranmağa meyillidirlər. Bu, onlarda pozitiv davranış modeli tərbiyə edilərkən şüurlarında möhkəmləndirilmiş stereotipin, vərdişin nəticəsidir. Belə təsəvvür edilir ki, həmin qrup daha genişdir, ancaq təəssüf ki, hüquqi yeniliklərə münasibət baxımından kifayət qədər ətalətlidir.

Fərdi-psixoloji amilləri üstün tutan şəxslərin qanun çərçivəsində davranmağa meyilli olmaları həmin davranışın düzgünlüyü və zəruriliyinə əminlikləri ilə bağlıdır. Bu həm də onların qanunun təbiətini və ruhunu kifayət qədər yaxşı dərk etmələri ilə bağlıdır. Problem ondan ibarətdir ki, bu adamların şüurunda optimal hüquq düşüncəsi modeli ya ədalət ideyası və ya

kifayət qədər aqressiv sosial model çərçivəsində bütün cəmiyyətin modifikasiyasının məqsəduyğunluq ideyası ilə sıx bağlıdır”(3, 119).

İ.A.İlyin doğru yazır ki, “hüquq düşüncəsi olmayan insan yoxdur, ancaq biganələşmiş, hüquq düşüncəsi pozulmuş insanlar da çoxdur. Hüquq düşüncəsi bir mənəvi orqan kimi insan üçün çox zəruridir. O, bu və ya digər şəkildə insanın bütün həyatında iştirak edir, hətta insan cinayət törətdikdə, qonşularını incidəndə, Vətənə xəyanət edəndə belə hüquq düşüncəsi mövcuddur, çünki zəif, eybəcər, satqın, kölə hüquq düşüncəsi daxili mənəvi quruluşu düzgün olmasa da, yenə hüquq düşüncəsidir”(4, 224).

Hal-hazırda vətəndaşların hüquq düşüncəsinin inkişafı prosesində köhnə hüquqi baxışların aradan qaldırılması məsələsinə çox diqqət ayırmaq lazımdır. Hüquq düşüncəsində keçmişin qalıqları, təəssüf ki, bütün ümumi köhnəlmiş adətlər sırasında müəyyən yer tutur və onların aradan qaldırılması son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İnsanların hüquqa münasibətlərindəki səciyyəvi qüsurlarına şüurun müxtəlif təzahürləri aiddir. Bunlar əsasən qanunların gücünə inamın olmasından, onlardan yan keçmək, onları pozmaq cəhdlərindən, hüquq normalarına biganə münasibətdən ibarətdir. Bəzi vətəndaşlarda köhnə düşüncə tərzinin mövcudluğunu, həmçinin ictimai psixologiyanın inkişaf qanunları ilə izah etmək olar. O, yeni şəraitdə əsasını itirmiş qaydaları sabit davranış normaları kimi möhkəmləndirməyə qadirdir və yalnız köhnə düşüncə qalıqları kimi təzahür edir.

Köhnə hüquq düşüncəsinin, hüquq pozuntularının mövcudluğu yalnız şüurun ictimai münasibətlərin müasir inkişaf səviyyəsindən geri qalması, destruktiv qüvvələrin təsiri ilə deyil, həmçinin cəmiyyətin inkişafının daxili obyektiv və subyektiv amilləri, inkişaf prosesində yaranan ziddiyyətlərlə izah edilir. Bu ən əvvəl yad həyat tərzinin, maddi çətinliklərin təsiridir. Bundan əlavə belə arzuolunmaz halların yaranmasında inzibati və tərbiyə işin qüsurları və çatışmazlıqlarını da qeyd etmək lazımdır. Mövcud qanunların və əxlaq normalarının konkret pozuntularına laqeyd münasibət, hüquq pozuntularının və cinayət əməllərinin profilaktikası üzrə işin zəifliyi bu səbəblərin təsirini daha da dərinləşdirir.

Məlum olduğu kimi, ictimai şüur ictimai münasibətlərdən asılıdır və ictimai münasibətlərlə müəyyənləşdirilir, şüurun ictimai münasibətlərdən geri qalmasının sosial əsası onun qeyri-bərabər inkişafına xidmət edir. İnsanların düşüncəsinin əsas formalaşma prosesi cavan yaşlarında baş verir. Buna görə də elə alınır ki, bu gün yaşayan yaşlı adamların düşüncəsinin əsas elementləri bir neçə onilliklər bundan əvvəl obyektiv proseslər əsasında formalaşmışdır. Gənclərə gəldikdə onların şüuru bütövlükdə bugünkü mövcudluğu əks etdirir, ancaq yaşlarına görə obyektiv gerçəkliyin yenidən qurulmasında istənilən səviyyədə rol oynamır. Halbuki cari qanunvericilik səviyyə

yəsində onların fəaliyyətlərinin məqsədyönlü inkişafı üçün əsaslı qərarlar verilmişdir. Belə ki, “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 9 aprel 2002-ci il tarixli Qanununun 11-ci maddəsinə görə “Gənclər bilavasitə və ya yaratdıqları təşkilatlar vasitəsi ilə dövlət orqanları qarşısında təkliflər irəli sürə, müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında, gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərinə uyğun proqramların həyata keçirilməsində iştirak edə bilirlər” (5).

İctimai münasibətlərin inkişafının qeyri-bərabərliyi, bunlardan bəzilərinin daha tez, digərlərinin isə daha ləng inkişafı sonda belə bir vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarır ki, düşüncə heç də həmişə qabaqcıl, mütərəqqi meyilləri əhatə edə bilmir, cəmiyyətin artıq keçdiyi, köhnəlmiş ənənə və təsəvvürlərdə “ilişə” bilər. Düşüncənin eyni tərkibli olmaması, onda keçmişin mühafizəkar görüşlərinin ifadə olunması da bununla izah edilir.

İctimai şüurun bir forması kimi, hüquq düşüncəsi insanın instinktiv, ehtiraslı və ya mücərrəd təbiətində deyil, əbədi “təbii” qanunlar çərçivəsində deyil, ictimai münasibətlər sistemində formalaşır. Burada iqtisadi münasibətlər yalnız hüququn meydana gəlməsi, dövlət iradəsinin formalaşması üçün imkan yaradır. İqtisadi münasibətlər davranış norması yaratmır, bunlar qanunvericilik vasitəsilə dövlətin obyektivləşdirdiyi hüquqi təsəvvürlər yaradır.

Hüquq düşüncəsi ictimai şüur forması kimi ictimai münasibətlərin müəyyən hissəsini əks etdirir, həm də yalnız iqtisadi həyat hadisələrini deyil, cəmiyyətin sosial və siyasi həyat hadisələrini də əks etdirir. Bunun dərəcəsi də ictimai həyatın həmin sahələrinin praktik fəaliyyət sahəsindəki mövqelərindən asılıdır, yəni bilavasitə həyat əlamətlərinə malikdir. Belə bir mülahizəni nəzərə alsaq ki, “hüquq düşüncəsi qüvvədə olan hüquqa, hüquqi hallara, yeni yaradılan hüquq normalarına münasibəti ifadə edən hisslər, əhvallar, ideyalar, təsəvvürlər, baxışlar və s. məcmusudur” (6, 506), deməli, qüvvədə olan hüquq normalarına uyğun gəlməyən köhnə hüquqi baxışlar köhnə hüquq düşüncəsinin məzmununu təşkil edir.

Keçid dövründə əhalinin hüquq düşüncəsinin aşağı səviyyəsi tələb və maraqların, dəyər oriyentasiyaları və göstərişlərin, norma və ənənələrin, hüquq münasibətləri subyektlərinin düşünülmüş hüquqi obrazlarının bir-birinə uyğun olmamasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Mənəvi sferada keçid dövrünün özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, hüquq düşüncəsi nəinki artıq formalaşmış hüquq münasibətlərini əks etdirir, həm də gələcəkdə yaranacaq münasibətlər üçün zəmin yaradır. Buna görə də hüquqi dövlətə doğru hərəkət yalnız cari qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində deyil, həm də insanların hüquq düşüncəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində olmalıdır.

“Destruktiv informasiya təsirinə qarşিদurmanın əsas istiqaməti kütləvi

informasiya vasitələrinə münasibətdə cəza siyasətinin gücləndirilməsi olmalıdır. Lakin hal-hazırda bu, müşahidə edilməkdədir. Bunun yayılmasına qarşı aşağıdakı vasitələrlə fəal təsir göstərilməlidir: hamılıqla qəbul edilmiş əxlaq normaların və qanunların əsasını təşkil edən, destruktiv informasiya təsirinin təhlükəsini başa salan və onlarla mübarizədə uğur qazanmaq imkanlarını aydınlaşdıran ideyaların geniş təbliğatı və bununla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrindən və digər informasiya mənbələrindən qeyri-hüquqi ideologiya və psixologiyanın formalaşdırılmasının qarşısını qanunvericiliklə almaq; jurnalist etikasını, yayılan informasiyanın və s. obyektivliyi və səhihliyinin pozulmasına görə əlavə məsuliyyət dərəcəsi müəyyən edən korporativ normativ mənbələrin inkişafı; informasiyanın təfərrüatlı təhlili və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində normativ tənzimləmənin bu praktikasının qeydiyyatı; cəmiyyət və dövlətin mühüm həyat və fəaliyyət sahələrində informasiya təhlükəsizliyinin göstəriciləri və xarakteristikasının monitoring sisteminin formalaşdırılması və s.” (7, 20).

Sağlam hüquq düşüncəsi nəinki vətənpərvərlik hisslərinin dövlət obrazını rədd etmə, hətta bu vəziyyətləri həm fərd, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün sözsüz dəyərli və zəruri hal kimi təbliğ edir.

Vətəndaşların hüquq düşüncəsi fəaliyyətinin mürəkkəbliyi və ziddiyyətli olması hüquq düşüncəsinin müxtəlif sosial sistemlərdən, o cümlədən inkişafda olan sistemlərdən asılılığı ilə şərtləndirilir. Hüquq düşüncəsi sosial dəyişikliklər sisteminə hüquq sisteminin digər elementlərinə nisbətən daha gec və sosial-iqtisadi münasibətlərin müxtəlif sistemlərindən isə xeyli gec qoşulur. Qarşılıqlı əlaqədə olan sosial sistemlərin təhlili göstərir ki, hüquq düşüncəsi daha çox öz daxili mexanizmlərinin təsiri ilə deyil, xarici amillərin təsiri vasitəsilə inkişaf edir.

Fərdi və kütləvi hüquq düşüncəsinin dəyişməsinə təsir göstərən əsas amil kimi sosial-psixoloji prosesləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Hüquq düşüncəsinin dəyişməsinin sosial-psixoloji amili öz təsirini hüquq mentaliteti vasitəsilə göstərir. Xalqın vahid milli mentalitetinin yaranması son dərəcədə vacibdir. Bu əhalinin hüquqi və siyasi şüurunun yüksəldilməsi, ölkənin həyat və fəaliyyətini tənzimləyən qanun və normaların optimallaşdırılması, onların ölkə insanları tərəfindən qavranılmasını və dəstəklənməsini təmin edən mühitin yaradılması, əhalinin “sinxron şüurunun” formalaşması yolu ilə mümkündür, yəni “sinxron şüura” malik olan əhali ölkədə baş verən iqtisadi, siyasi və s. olayları yaxın meyarlarla qiymətləndirir, onlara təxminən eyni cür reaksiya verir, ölkədə həyata keçirilən siyasi fəaliyyətdə rəvan şəklə iştirak edir (8, 45).

Elmi ədəbiyyatın və praktiki sahənin təhlili göstərir ki, bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən cəmiyyətimizdə uzun illər ərzində formalaşmış hüquqi dəyərlər hüquq düşüncəsinin mövcudlu-

ğunun zəruri şərti kimi tam qavranılır. Vətəndaşların hüquq düşüncəsindəki baş verən dəyişikliklər hər zaman dəyərin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Vətəndaşların hüquq düşüncəsində olan daxili ziddiyyətlər isə müxtəlif sosial amillərlə şərtlənir. Buna baxmayaraq bütövlükdə müasir cəmiyyət struktur cəhətdən daha nizamlanmış xarakterə malikdir və müxtəlif sosial qrupların artan tələbatlarını ödəmək potensialını tam aydın müəyyənləşdirir. Qüvvədə olan qanunvericilik sosial zəmanətləri təsbit edir, onların həyata keçirilməsi prosesi isə şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında münasibətləri birbaşa əlaqələndirir.

Müasir dövrdə vətəndaşların hüquq düşüncəsinin dəyişdirilməsinin mühüm amili qismində hüquq sisteminin dinamikası çıxış edir. Belə bir şəraitdə insanların zəruri tələbatlarını ödəməyən hüquqi qayda dəyər qismində çıxış edə bilməz. Bu zaman həmin hüquqi qaydanın dəyər kimi yüksək səviyyədə bəyan olunması elə də önəmli deyil. Başqa sözlə, demokratik inkişaf modeli çərçivəsində qəbul edilən hüquq normaları onlar vasitəsilə ödənilən tələbatlara uyğun gəlməlidir.

Vətəndaşların hüquq düşüncəsinin inkişafı onun ifadə formaları ilə sıx bağlıdır. Bu, xüsusən vətəndaşların hüquqi mövqelərinin müxtəlifliyində ifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, vətəndaşların prinsiplial hüquqi mövqelərinin aşağı düşməsinə yol vermək olmaz. Təəssüf ki, bunun əlamətləri Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı vətəndaşlarında özünü göstərməkdədir, onlar sosial qarşılıqlı təsirin hüquqi mexanizmləri ilə yanaşı, həm də qeyri-hüquqi mexanizməri haqqında kifayət qədər məlumatlıdırlar.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ikili hüquqi dəyərlər şəraitində hüquq öz həqiqi dəyərini itirir və onun vasitəsilə yalnız bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların mühüm tələbatlarını ödəmək mümkün olur. Hüquq düşüncəsinin inkişafındakı əsaslı neqativ meyl kimi, həmçinin şəxsin davranışında zamanın və cəmiyyətin tərəqqisinə cavab verməyən bəzi neqativ xarakterli “sosial təcrübə”nin yer tutması qeyd oluna bilər. Bu “təcrübə”yə müvafiq olaraq, üstünlük hüquqa deyil, digər, bəzən məhdud sosial qrup dairəsində yayılmış hüquqazidd davranış qaydalarına verilir.

Hüquq düşüncəsi elə ayrılmaz keyfiyyətlərə malikdir ki, bunlar hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi zamanı hüquq düşüncəsinə istiqamətverici təsir göstərilir. Habelə qeyd etmək lazımdır ki, fərdi və kütləvi hüquq düşüncəsi sosial aktiv xarakterlə yanaşı, həm də tənzimləyici xarakterə malikdir. Belə bir vəziyyət hüquq düşüncəsinin, həmçinin hüquqi tənzimləmə problemləri prizmasından nəzərdən keçirilməsini zəruri edir ki, bunun köməyi ilə mövcud sosial-hüquqi münasibətlər sistemini təkmilləşdirmək mümkündür. Hüquqi siyasətin ardıcıl və sistemli olmaması hüquq sisteminin özünün mövcudluğunu təhlükə altına alır. Hal-hazırda yeni Azərbaycan cəmiyyətinin sosial sisteminin sabitləşməsi şəraitində hüquq siyasətinin mühüm ori-

yentirlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün xeyli zəmin yaradılmışdır. Bunlardan biri hüquq düşüncəsinin formalaşma və inkişaf prosesinə sistemləşdirilmiş təsir olmalıdır.

Hüquqi siyasət hüquq düşüncəsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində, ilk növbədə, yeni dövlət və ictimai strukturların yaradılmasını, həmçinin hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafı sahəsindəki mövcud strukturların qaydaya salınmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, yeni hüquqi təhsil və tərbiyə sisteminin formalaşdırılması zəruri bir amil kimi vətəndaşların hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafında ailənin, hüquq mühafizə orqanlarının və digər təşkilatların qüvvələrini birləşdirməyə imkan verir.

Hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafına idarəedici təsirin sosial və sosial-psixoloji metodlarını nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyü şəraitində idarəetmənin sosial metodları (ümumiliyə təsir vasitəsilə) sosial-psixoloji metodlara (şəxsiyyətə təsir vasitəsilə) nisbətən, daha az effektiv olur.

Hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafı prosesinə edilən təsirin effektivliyi hal-hazırda hüquq düşüncəsinin təkmilləşdirilməsinin konkret olaraq hər hansı mərhələsində konkret nəticənin əldə edilməsi ilə deyil, həmin təsirin dövlət strukturlarının ümumi rəhbərliyi, müxtəlif ictimai təşkilatların iştirakı ilə sistematik, elmi cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət ilə müəyyənləşdirilir.

Hüquq düşüncəsi hüquq sistemində kifayət qədər mühüm funksional yük daşıyır: informasiya axınının hüquq sistemindən hüquq fəaliyyəti subyektinə çevrilməsi və əksinə. Belə informasiya mübadiləsi hüquq düşüncəsi sahəsində hüquqi kateqoriya, konsepsiya, hüquq düşüncələrində həyata keçirilir ki, insanlar hüquqi gerçəkliyi məhz bunların köməyi ilə həyata keçirirlər. Hüquq düşüncəsi hüquqi inkişafın ümumi əhvali-ruhiyyəsini və vəziyyətini əks etdirməklə, hüquq sisteminin intellektual əsası qismində çıxış edir.

Hüquq düşüncəsini dəyişən hüquq sisteminin daxili komponenti kimi başa düşmək hüquqi inkişafın məqsəd və vəzifələri arasındakı determinasiya əlaqələrini nəzəri cəhətdən təhlil etməyə imkan verir. İctimai inkişafın keçid dövründə hüquq düşüncəsində hüquq sisteminin ümumi mənəvi ruhu əks olunur. Buna görə də belə hüquq düşüncəsinə xas olan transformasiyalar xüsusi diqqətə layiqdir.

Daha mütərəqqi münasibətlərə keçidin əlamətləri milli hüquq sisteminin komponentlərində də müşahidə edilir. Bu dövrdə hüquq düşüncəsini kifayət qədər inkişaf etmiş, lakin tam formalaşmamış sistem kimi xarakterizə etmək düzgün olardı. Bu cür vəziyyət tam obyektiv səbəblərlə izah olunur. Belə ki, cəmiyyətimizin hüquq düşüncəsi əvvəllər hökmran olan hüquqi dəyərlərin rədd edildiyi, yeni dəyərlərə münasibətdə isə hələ ümumsosial

konsensusun formalaşmadığı bir dövrdə inkişaf edir. Vahid mənəvi-hüquqi məkanın olmaması qanunvericilik sistemindən fərqli olaraq hüquq düşüncəsinin tez bir zamanda köklü şəkildə yenilənməsini qeyri-mümkün edir. Bundan əlavə, hüquqi təcrübənin bir hüquq subyektləri nəslindən digərinə ötürülmə mexanizminin olmaması nümunəvi hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması işində də müəyyən çətinliklər yaradır.

Keçid dövründə hüquq düşüncəsinin ziddiyyətliyi hüquq sisteminin digər komponentlərinin mükəmməl olmamasından irəli gəlir. Hüquq düşüncəsi ideya və hisslərdə bunların vəziyyətini əks etdirmək üçündür. Bütün hüquqi məsələlərin tənzimlənməməsi və milli mentalitetə, hüquq mədəniyyətinə uyğunlaşdırılmamış bəzi dəyərlərin əxz edilməsi əhalinin əksəriyyətinin hüququ başa düşməsinə və mənimsəməsinə, kütlənin şüurunda sabit hüquq ənənələrinin formalaşmasını çətinləşdirir.

Bütövlükdə hesab edirik ki, milli hüquq sisteminin hazırkı inkişafı müasir ümumbəşəri dəyərlərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq düşüncəsinə göstərdiyi təsirinin güclənməsi şəraitdə uğurla davam edir, yəni ölkədə vətəndaşların artan tələbatlarının ödənilməsinə söykənən hüquq islahatları həyata keçirilir.

Şübhəsiz, ölkədə aparılan hüquqi islahatlar dərinləşdikcə hüquqa neqativ münasibət bəsləyən şəxslərin dairəsi də daralır. Lakin bir anda cəmiyyətin sosial cəhətdən özünü doğrultmuş ümidlərinin həyata keçməsi, qısa tarixi müddət ərzində hüquq sisteminin köklü şəkildə yenidən qurulması mümkün deyil. Hesab edirik ki, cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətinin həyat tərzinin hüquqi tənzimləmənin qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq ardıcıl yüksəlişi sabit hüquqi inkişafın tələblərinə daha çox cavab verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Safaralievə R. The society, law and ethics / Corruption. Manual by Transparency Azerbaijan Non-Governmental Organization. Bakı: "Yeni Nesil" Publishig House, 2002, p. 38-45.
2. Евплова Н.Ю. Правосознание молодежи: теоретический и социологический аспекты: Дис. ... канд. юрид. наук. Самара, 2000, 176с.
3. Ахмедшин Р.Л. Психологические аспекты феномена «правосознание» // Вестник Томского государственного университета, 2011, № 344, с. 118-119.
4. Ильин И.А. Собрание сочинений. В 10-ти т. Т. 1. М.: Русская книга, 1993, 400с.
5. "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 9 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002, № 5, maddə 231.
6. Теория государства и права: Учебник / Под ред. М.М. Рассолова. М.: Закон и право, 2004, 735с.
7. Рыков А.Н. Деструктивное воздействие средств массовой информации на правосознание граждан: правовые проблемы формирования информационного общества: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2002, 23с.
8. Hacıyeva V. Milli mentalitet siyasətin optimallıq amili kimi // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmləri, 2003, № 3-4, s. 44-48.

УСТРАНЕНИЕ НЕГАТИВНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПРАВОСОЗНАНИЯ

И.Х.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье в первую очередь отмечается, что зрелое правосознание оказывает позитивное воздействие на эффективность регулирования общественных отношений, служит укреплению правопорядка.

В статье подчеркивается, что в условиях наличия в обществе альтернативных ценностей право утрачивает свою ценность, что понижает его роль обеспечения интересов личности. Указывается, что основным фактором, препятствующим развитию правосознания, является наличие в поведении некоторых индивидов противоречащей духу времени и прогрессу общества «социальной практики» негативного характера. В соответствии с этой «практикой» приоритет придается не правовым предписаниям, а получившим распространение в среде узкого социального круга образцам поведения.

Автор особо отмечает, что по мере углубления осуществляемых в стране правовых реформ сужается и круг лиц, выражающих негативное отношение к праву.

Ключевые слова: право, сознание, поведение, регулирование, система, менталитет, общество.

ELIMINATION OF NEGATIVE FEATURES OF LEGAL CONSCIOUSNESS

I.H. JAFAROV

SUMMARY

It is noted in the article that perfect legal consciousness has a positive impact on the effectiveness of the regulation of social relations, helps to strengthen the rule of law.

It is emphasized that in the presence of alternative values in society, the right loses its value and it becomes impossible to satisfy the needs of all persons through it. It is indicated that the main factor hindering the development of legal consciousness is the presence in the behavior of some people of a "social practice" of a negative nature that is contrary to the spirit of the times and the progress of society. In accordance with this "practice", priority is given not directly to law, but to the rules of conduct that have become widespread among a narrow social group.

The author emphasizes that as the legal reforms being carried out in the country deepen, the circle of people with a negative attitude towards law will narrow.

Keywords: law, consciousness, behavior, regulation, system, mentality, society.